

1837-1908 SÜRECİNDE BURSA'DA KOZA ÜRETİCİLİĞİ VE İPEKLİ DOKUMACILIK SEKTÖRÜ*

*Cafer ÇİFTÇİ***

ÖZET

19. yüzyılda Bursa'da koza üreticiliği ve ipekli dokumacılık sektöründe önemli değişimler yaşanmıştır. Yenileşme amacıyla yaşanan bu değişim sürecinde, kozadan ipek çekiminde fabrikalaşma sürecine girilmiş, ipekböceklerinde görülen hastalıklara karşı bilimsel tekniklerle üretime başlanmış ve koza üretimine yeni nizamnameler ile yön verilmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise ipekli dokumacılık alanında fabrikalar açılarak, kentte işçi sınıfının ortaya çıkması ve kadınların bu sektörde istihdam edilmeleri gibi yeni bir döneme girilmiştir. Tüm bu gelişmeler Bursa'nın sosyal ve ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Osmanlı, Kozacılık, İpekli Dokumacılık.

* Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır. İlgili araştırma 27 Haziran - 1 Temmuz 2012 tarihleri arasında Yunanistan'ın Girit Adasındaki Rethymno (Resmo) kentinde düzenlenen 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES) konferansında "1837-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörünün Sosyo-Ekonomik Durumu" başlıklı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

Cocoon Farming and Silk Weaving in Bursa in Process 1837-1908

In the 19th century, in Bursa, there have been significant changes in cocoon farming and silk weaving industry. In this change process, whose aim is renovation, industrialization process has been put forward in producing silk from cocoon, the production has been started in accordance with the scientific techniques against silkworm diseases and cocoon production has been directed according to the new regulations. In the beginning of the 20th century, with the emergence of working class and employment of women in this field by opening silk weaving factories, a new period has started. All these developments have affected the social and economical structure of Bursa significantly.

Key Words: Bursa, Ottoman, Silk Culture, Silk Weaving.

GİRİŞ

19. yüzyılın başlarına kadar Bursa'da ham ipeğin üretimi evlerde ve mahallelerde geleneksel yöntemlerle ve tepme mançınıklar vasıtasıyla yapılmış, üretilen kumaşlar ise iyi örgütlenmiş esnaf teşkilatları aracılığıyla imal edilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde birçok alanda görüldüğü gibi, sektörde de değişimi başlatacak yenileşme sürecine girilmiştir. 1824 senesinde Fransa'nın Lyon şehrinde buhar gücü ile çalışan ve kozadan ipek tellerini çeken makineler kullanılmaya başlanmıştır. Bu sayede kozaların sıcak suda tutularak içindeki böceklerin öldürülmesi ve buhar sayesinde koza tellerinin yumuşatılması ile ipek tellerinin çekimi işi hızlandırılmış oldu. Buhar gücü ile çalışan ipek teli çeken ve ipek ipliği üreten flatür fabrikaları Avrupa'dan kısa sürede Bursa'da da oluşturulmaya başlanmıştır¹. 19. yüzyılın ortalarında bu fabrikalar, başta Lyon kenti olmak üzere Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki dokuma tezgâhlarında kullanılmak üzere ipek ipliği üretmektedirler. Şüphesiz en başta bu rol Bursa şehrinin ipek kozası üretimi için gerekli şartlara haiz olması ile ilgilidir.

1837 yılında Bursa'da ilk ipek fabrikasının açılışından² başlayarak 1865 yılına kadar geçen süreçte ipekçilik alanında önemli fabrikalaşma

¹ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.199.

² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Matbaa-i Vilâyet, 1287, s.28; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 2, Matbaa-i Vilâyet, 1288, s.24.

süreci yaşanmış³ ve ipek üretiminde yenilik ve üretimi artırma çabaları en üst safhada yürütülmüştür. Bu yenileşme sürecinde ipek üretiminde fabrikalaşmanın dışında, ipekböceği hastalıkları ile mücadele için bilimsel gelişmelerden faydalanılarak eğitim vermek için bir okul açılmış, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kuruluşu ile ipekböcekçiliği faaliyetini canlandırma çabasına girilmiş, basın ve yayın aracılığıyla bu alanda üretim yapan halk bilgilendirilmiştir. Ayrıca koza yetiştiriciliği müsabakaları ve benzeri etkinlikler çerçevesinde üretimde ve ticari faaliyetlerde bulunanlara ödüller verilerek teşvik ve özendirme sağlanmaya çalışılmış, sergiler düzenlenerek üretilen ipekliler yerli ve yabancı tüccara tanıtılmaya çalışılmıştır. Üretilen ipeğin dış ülkelere kolayca nakliyatı hususunda Bursa merkezi ile Mudanya ve Gemlik iskeleleri arasında demiryolu ve karayolu taşımacılık ağı da oluşturulmuştur. Koza üreticiliği ve ipekçilik sektöründe yaşanan tüm bu gelişmeler, 19. yüzyılda Bursa merkezli yenileşme ve değişim sürecinin önemli işaretleridir. Şimdi sektördeki bu yenileşme çabaları, Bursa ekseninde değerlendirmeye alınabilir.

İpek Fabrikalarının Kurulması

1837 yılında Bursa'da açılan ilk ipek fabrikasının⁴ kurucusu Fransız Glaizal ailesidir. Ancak ailenin bu girişimleri kısa sürede başarısızlığa uğramış ve iflasla sonuçlanmıştır. Zürih firmasının temsilcisi İsviçreli bir tüccar ile Bursa'daki Avusturya konsolosu Falkeisen iflas eden Glaizal fabrikasını devralmıştır. Falkeisen, İngiliz konsoloslukundaki bir tercümanla, Osmanlı Ermenisi Taşçıyan'la işbirliği yaparak Bursa'da buhar enerjisi ile çalışan ilk fabrikayı kurmuş, bu fabrika 1845 Haziranında faaliyete geçmiştir⁵. Ancak gerek 1837 yılı ve gerekse 1845 tarihi Bursa'da ilk ipek fabrikasının açılış tarihi olarak görülse de, kaynaklarda farklı tarihler de yer almaktadır. 1324 (1906) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde, Bursa şehrinde ilk ipek fabrikasının kuruluşu sâlnâmenin basıldığı tarihten 65 sene geriye götürülmektedir. Bu bilginin geçtiği metinde ipekçiliğin gelişimi ile ilgili çok değerli bilgiler de yer almaktadır: “Vilâyetin yerli sanayisinde birinciliğini elinde bulunduran sektör ipekçiliktir. Bursa şehrinde ipek fabrikası 65 sene kadar önce koza ve ipek ticaretiyle iştigal eden Taşçıyan Ohannes ve Bay oğlu Oseb Ağalar tarafından inşa ve tesis edilmiştir. Daha sonra ipekçilik sanatını teşvik etme ve geliştirme maksadıyla Hazine-i

³ Örneğin 1853 yılında Cezayirli oğlu Mıgırdıç tarafından Bursa, Mudanya ve Bilecik'te olmak üzere üç adet ipek fabrikası açılmıştır. Bkz. BOA., İ.DH., 16755/268, 6.C.1269; C.ML., 27108/663, 4.L.1269; A.MKT.NZD., 58/101, 19.S.1270.

⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1287, s.28; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1288, s.24; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 10, Matbaa-i Vilâyet, 1296, s.202.

⁵ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.213.

Hassa-ı Şahâne'nin finansmanı ile Demirkapı Mahallesi aşağısında bulunan Çınarönü adlı mahalde, Harîr Fabrika-ı Hümâyûnu tesis olunmuştur. Bugün muteber ipek taciri Osman Fevzi ve Saib Efendiler ve Avrupa'dan Bursa'ya gelmiş olan Mösyö Falkayiz'in (Falkeisen'in) ve Mösyö Berut Biraderler'in yol göstermesiyle de ipek fabrikaları inşa olunmuştur. Pasteur usulünün tohumculuk alanında sağladığı başarı ile 18 sene zarfında vilâyet dahilinde fabrikaların adedi her sene artmıştır. Bugün mancınık adedi 5591 raddesindedir. Bu sayının yarısı derecesinde kamçı, ipekçi ve sairinin ilavesi halinde sekiz bin üç yüz küsur nüfus amelenin bu işle geçinmekte olduğu anlaşılmaktadır"⁶.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Riyâseti Coğrafya Encümeni tarafından hazırlanan *Bursa Coğrafyası* adlı eser Bursa'da ipek fabrikalarının oluşu ile ilgili daha farklı bilgiler vermektedir: "19. yüzyılda Bursa-Gemlik yolu üzerinde Demirtaş ve Lefke köyleri ipekleri Londra ve Lyon'da fazla rağbet görmüştür. Fakat çekilen ipekler sanatın ihtiyaçlarına uygun düşmediği için ilk defa olarak 1845'te Bursa'nın Kayabaşı tarafında buhar ile çalışan 60 mancıklı bir ipek fabrikası kurulmuş, daha sonra ise Namazgâh semtine yakın mahalde vakıf olarak ikinci bir ipek fabrikası inşa edilmiştir. 1852'de Muradiye semtinde 78 mancıklı devlete ait büyük bir fabrika daha kurulmuştur. Osmanlı sarayının ipek halı ve kumaş ihtiyacını sağlamak amacıyla Hereke'de kurulmuş olan dokuma fabrikasına ipek ipliği temin etmek üzere kurulmuş bu fabrika, Bursa Harîr Fabrika-i Hümâyûnu adıyla anılmaktadır. Fabrikanın finansmanı Hazine-i Hassa-i Şahâne tarafından karşılanmıştır"⁷.

Bursa Harîr Fabrika-i Hümâyûnu'nda 13 Aralık 1868 - 12 Ocak 1869 tarihleri arasındaki bir ay zarfında cereyan eden muamelatı gösteren defterde şu bilgiler yer almaktadır: 13 Aralık 1868 tarihi itibarıyla fabrikanın mevcut nakdi 1.456.517 kuruş, 18 paradır. Bu tarihten itibaren bir ay içerisinde fabrikanın elde ettiği gelirler 67.456 kuruştur. Bu paranın 61.686 kuruşu has ipek üretiminden elde edilmiştir. Fabrikanın bir aylık giderleri ise; memur, hademe, amele, değirmen kirası, ipeğin balya masrafı ve müteferrik masraflar ile toplam 14.203 kuruş, 20 paradır. Tüm bu gelir ve gider hesaplaması sonrasında fabrikanın 12 Ocak 1869 tarihiyle mevcut nakdi, 1.509.769 kuruş, 38 paraya yükselmiştir⁸.

Bu fabrikaların yanı sıra müteşebbis şahıslar tarafından özel fabrikalar da kurularak Bursa ipek üretiminde çok önemli bir mevkiye

⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.278.

⁷ Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti Coğrafya Encümeni, *Bursa Coğrafyası*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009, s.197-200.

⁸ BOA., HH.d., 13553.

ulaşmıştır. Bursa fabrikalarında mekanik işler ve denetim işi hariç tüm iş gücü tamamen kızlar ve kadınlardan oluşmaktaydı. Başlangıçta müteşebbisler bu fabrikalarda bayanların çalıştırılması konusundaki isteksizliğe karşı değişik metotlarla mücadele ettiler. Girişimcilerin Fransa ve İsviçre'den ipek makaralama konusunda tecrübeli olarak getirdikleri kadınlar, Bursa'daki fabrikalarda yeni teknolojiyi kurmak ve kadınların güvenle çalışabilme uygulamalarını göstermek vazifesini yerine getirdiler⁹. Fabrika sahipleri Bursa'nın dışından işçiler getirmişler, başlangıçta sadece Rum kızlarından oluşan işçiler sonraları yerli Türk, Ermeni ve Yahudiler arasından da çıkmaya başlamıştır. Yaşanan tüm bu gelişmeler Bursa'nın ipekçilik tarihinde köklü değişimin başlangıcını oluşturmakla birlikte, geleneksel ham ipek üretim tekniğinden de vazgeçilmemiştir.

Görsel: Bursa'da bir ipek fabrikasının içi. (Servet-i Fünûn, 4 Şubat 1308).

⁹ Régis Delbeuf, *Une excursion à Brousse et à Nicée*, İstanbul, 1906, s.166-169; Donald Quataert, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", *The Modern Middle East*, Edited by Albert Hourani, Philip S. Khoury & Mary C. Wilson, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993, s.257.

19. yüzyılın ortalarında Bursa'da 30'un üzerinde ipek fabrikası bulunmakta idi ve bu fabrikaların sahiplerinin büyük bir kısmı, Avrupalılar ve yerli Ermenilerden oluşmaktadır. Avrupalıların şehirdeki yoğun ticarî faaliyetleri sebebiyle kentte yabancı ülkelere ait çok sayıda konsolosluklar açılmıştır. Müslüman tebaanın oluşturduğu fabrikaların sayısı birkaç tanedir. Kentte ipek fabrikalarının kurulduğu mekânlar; Setbaşı, Umurbey, Kayabaşı, Muradiye ve Demirkapı mahalleleridir. İpeğin dışında 19. yüzyılda Bursa'nın fabrikalaşma anlamında görülen sanayi alanları Cilimboz deresi etrafı ile yakınında Gökdere suyunun aktığı Umurbey mahallesidir. İpek fabrikalarının buhar gücü ile çalıştırılması için yakılmak üzere Uludağ'dan odunlar kesilmekte, Nilüfer nehri vasıtasıyla şehre indirilmektedir. 1890'da Bursa Ticaret Odası kesilen odunların ormanları yok etmesi ve maliyetli olması sebebiyle fabrikalara Ereğli'den maden kömürü getirilmesi kararını almıştır¹⁰.

1906 Yılı İtibariyle Bursa'da Mevcut İpek Fabrikalarının ve Mancınıkların Sayısı ¹¹		
	İpek Fabrikası Adet	Mancınık Adet
Bursa merkezi	44	2364
Timurtaş Karyesi	1	70
Gemlik	1	80
Selöz	2	120
Pazarköy (Orhangazi)	1	60
Çengiler	4	150
Mudanya	6	338
İnegöl	1	60
Yeniceköy	2	60
Cerrah	7	321

Fransa'da üreticilere ve ipek fabrikatörlerine 1892 yılından itibaren altı yıl süre ile vaat edilen belirli miktardaki ödülden¹² dolayı, bu ülkenin Osmanlı topraklarından talep ettiği koza miktarı büyük ölçüde artmıştır. Fransa'nın bu talebi, Osmanlı Devleti'nden yapılan koza ihracatının artması, ipek ihracatının ise azalması ile sonuçlanmıştır. Bu durumun Osmanlı sahasındaki fabrikaların atıl kalmasına, fabrikalarda çalışan birçok işçi ve üreticinin işinin sona ermesine sebep olacağı gerekçesiyle Bursalı ipek fabrikatörleri, Hudâvendigâr Vilâyetinden koza ihracatının yasaklanması için

¹⁰ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1972, s.10-11.

¹¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.278.

¹² Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, s.101.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına dilekçe ile müracaatta bulunmuşlardır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası 12 Mart 1892 tarihli toplantısında bu konuyu tartışmış ve duruma engel olabilmek amacıyla gerekli kararı hükümete sunmuştur. Bu bilginin yer aldığı kayıta bu tarihlerde Hudâvendigâr Vilâyetinin yaş ve kuru koza mahsulünün yıllık 2 milyon 200 bin kıyye olduğu, bundan 200 bin kıyye ipek üretildiği ve 80-90 bin işçi parası verildiği belirtilmektedir¹³.

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın 28 Ocak 1902 tarihli toplantısında görüşülen bir konu, bu tarihlerde Bursa ipek tüccarı ve fabrikatörlerinin sıkıntılı bir durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir: "Koza mahsulü fazla olmasına rağmen Bursa'da ipek fabrikaları kozanın bitmesi sebebiyle ancak altı ay çalışabiliyorlar, kışın altı ay kapalı olduklarından işçiler ve üreticiler zarar görüyorlardır. Pasteur usulü tohum yetiştirilerek yabancı ülkelere senelik 800.000 kutu civarında tohum ihraç edilmektedir. Bu tohumların gönderildiği Türkistan, İran ve Rusya havalisinde senelik yaklaşık 30 milyon kilo koza üretilmekte olup, bu miktarın yarısı kadar Osmanlı Devletine getirilebilirse, Bursa'daki fabrikalar yılın başına kadar devamlı işleyebilecek ve binlerce işçi çalışabilecektir. Ayrıca 15 milyon kilo kozanın üreteceği 10 bin balya ipeğin de 15 bin lira civarında gümrük vergisi olacağından hazineye önemli gelir sağlanacaktır. Ancak en büyük sıkıntı yabancı ülkeden getirilmek istenen koza için Osmanlı Devleti'nin %8 gümrük vergisi talebidir ve bu yüzden tüccar bu işe cesaret edememektedir". Oda yönetimi bu verginin düşürülmesi için defalarca girişimlerde bulunmuştur¹⁴.

İpekböceği Hastalıkları, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ve Bursa Harîr Dârüttâlîmi

19. yüzyılın ortalarında Fransa'da ardından İtalya'da ortaya çıkan ipekböceği hastalıklarından Pébrine (Karataban) hastalığı¹⁵, 1860 yılında Osmanlı sahasına da girmiş, önce Edirne, ardından İzmit ve Bursa havalisinde yayılmaya başlamış ve ipekçilik sektörünü durma noktasına getirmiştir. 1865'te Fransız mikrobiyolog ve kimyager Louis Pasteur Fransa'da zuhur eden bu hastalıkla ilgilenmeye başlamış ve iki yıl sonra 1867'de hastalığa karşı çözüm yollarını bulmuştur¹⁶. Pasteur, tohumu

¹³ Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009, s.36-38.

¹⁴ Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, s.147.

¹⁵ Thomas H. Huxley, *Discourses Biological and Geological Essays*, New York: D. Appleton And Company, 1897, s.265.

¹⁶ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, s.64.

alınacak kelebekleri mikroskopla muayene ederek, hastaliksız tohumları saklamış ve bunlardan gelecek yıl üretim yapma usûlüyle hastalığın önüne geçmeyi başarmıştır. Fransa’da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı yönetimi de bu hastalığa çareler aramaya başlamıştır.

1881 sonrası Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’nin rüsûm-ı sitte içerisinde yer alan ipek öşrü gelirlerini toplama hakkını üzerine alması ve bu gelirleri maksimum düzeye çıkarma arzusu, Avrupa’daki gelişmelerle birlikte ipekböcekçiliği ve Bursa için yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur. 1881’den beri Bursa’da Alman konsolosluğunda bir ipek tüccarı olarak oturan ve bir süre sonra da Düyûn-ı Umûmiyye’nin bir vekili olan Hermann Scholer, 1886 yılının sonlarında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’ne ipekböcekçiliğinin kötü gidişatı hakkında bir lâyiha yazmıştır. Scholer, sunduğu raporuyla yabancı ülkelerden gelen harîr tohumlarının bu tohumları yumurtlayan kelekler ile beraber ayrı ayrı ufak keselere konularak ithal edilmesini ve İstanbul’da gümrük dâiresinde tesis edilecek bir mikroskop muayenehânesinde kelekler ve tohumların mikroskop ile muâyene edilmesini, ardından ise sağlam olanlarının gümrükten geçirilmesini, hastalıklı olanların ise imha edilmesini teklif etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi Başkanlığı bu teklifi uygun bulup ilgili muayenehâne çalıştırılmak üzere gerekli fen ilmine sahip bir memuru Mösyo Pasteur’e gönderilen bir yazı ile talep etmiştir. Pasteur de konuyu, Montpellier şehri Harîr Dârüttâlîmi müdürü Eugène Maillot’ya havale etmiştir. Maillot, gümrüklerde mikroskop muayenesinin yapılması için bir memurun görevlendirilmesinin masraflı olacağını belirtmiş ve Montpellier Zirâat Okulu’nda Osmanlı Devleti hesabına tahsilde bulunan bir öğrencinin yetiştirilerek bu işe verilmesini tavsiye etmiştir. Okulda tahsilini sürdüren Kevork Torkomyan Efendi bu iş için uygun bulunmuştur.

İpekböcekçiliğinin ıslah işi Torkomyan Efendi’ye 14 Şubat 1887 tarihinde teklif olunmuştur¹⁷. Torkomyan Efendi kısa süre içerisinde yaptığı bir ön çalışma ile, hastaliksız tohum istihsâli ve böcekçilik fenninin öğretilmesi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’ne bir lâyiha vermiş ve Bursa’da Pasteur usûlü ile tohum üretimini yapacak ve eğitimini verecek bir mektebin açılmasını istemiştir¹⁸. 26 Şubat 1887 tarihinde takdim olunan yeni lâyiha ile Pasteur usûlüne göre yerli tohumlar üretilmesi için bir Harîr Dârüttâlîmi açılması ve burada eğitim verilmesi beyân edilmiştir. Bu lâyiha 1 Mart 1887 tarihinde Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi’nde okunurken zirâat mekteplerinde tahsil etmiş bazı şahıslar bir önceki lâyihadaki

¹⁷ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Dersâadet (İstanbul): Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi Matbaası, 1326, s.28.

¹⁸ Tahir Ertuğrul Yetmen, “Bursa’da İpekçilik”, s.64.

uygulamayı tasvip etmeye devam etmişlerse de, meclis böcekçilik ve tohumculuğun yaygınlaştırılmasını tek çare göyerek okulun açılmasına karar almıştır¹⁹.

Yukarıda anlatılan çalışmalar neticesinde Bursa Harîr Dârüttâlimi 14 Nisan 1888 tarihinde açılmıştır²⁰. Şehreküsdü mahallesinde Kazzaz Muhtar Ahmed Efendi'nin hânesi kiralanarak, bu binada hizmet vermeye başlayan Bursa Harîr Dârüttâlimi'nin müdürlüğüne Kevork Torkomyan Efendi getirilmiştir. Okul açıldığında müracaat eden 12 talebe okula kabul edilmiş ve ipekböcekçiliği ve tohumculuk fenleri tedrisine başlanmıştır. Bir sene zarfında kiralanın hânenin ihtiyaca yeterli olmayacağı anlaşılıp, ertesine sene dârüttâlim Bursa'nın Sedbaşı cihetinde Kara Ağaç mahallesinde Burdurîzâde Osman Fevzi Efendi'nin sahip olduğu geniş bir hâneye nakledilmiş ve 1894 yılına kadar bu hânede eğitime devam edilmiştir²¹. 1894 yılında okul ihtiyaca cevap veremez hale geldiğinden Maskem civarında Eşrefiler mahallesinde okulun kendi binası yapılarak buraya nakledilmiştir. Torkomyan Efendi Montpellier Zirâat Okulu'nda okuduğu için, Bursa'da açılan bu enstitünün binasını Montpellier Zirâat Okulu'na benzer küçük bir model olarak yaptırdığı bilinmektedir. 1888 yılından itibaren geçen 18 sene zarfında okulda tahsil görüp şehâdetnâme alanların sayısı 769 ve tasdiknâme alanlar dahi 465 olup, okuldan toplam 1234 nefer mezun olmuştur²². Harîr Dârüttâlimi veya Séricicole Institut adıyla anılan okulun mâlî açıdan desteğini Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi sağlamıştır. Okulun iki türlü eğitim programı bulunmaktadır. Birincisi, bir imtihanla seçilerek okula alınan tam zamanlı öğrencilere verilen iki yıllık eğitim programıdır. İkinci program ise Pasteur usûlüyle ipekböcekçilik yapanlara Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim aylarında iki aylık programlarla yarım zamanlı eğitimle sertifika veren programdır²³. İki yıllık tam zamanlı eğitim alanlara şehâdetnâme, iki aylık eğitim alanlara ise tasdiknâme verilmektedir. İki yıllık eğitimle mezun veren her sınıfın en iyi iki öğrencisine mezuniyet töreninde mikroskop ödülü verilmektedir²⁴.

¹⁹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.261-262.

²⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262.

²¹ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.29.

²² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262-263.

²³ Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 291.

²⁴ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 213.

Görsel 8: Bursa Harîr Dârüttâlîmi

Torkomyan Efendi 1922 yılına kadar 35 sene bu enstitünün müdürlüğünü ve muallimliğini yapmış, bu süreçte 2032 diplomalı böcekçi yetiştirmiş, ipek mahsûlü 18 milyon kiloyu bulmuş ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin koza öşründen aldığı gelir 198.000 Osmanlı lirasını geçmiştir²⁵. Bursa'da koza yetiştiriciliğinin fennî usûllerle yapılması için eğitim veren Harîr Dârüttâlîmi dışında, Bursa Ziraat Mektebine bağlı Harîr Dârüttahsili de açılmıştır.

Yayın Faaliyetleri

Öncelikle Kevork Torkomyan Efendi, fenni usuller ile ipekböceği yetiştirmek ve ipekböceği tohumu üretmek hususunda Harîr Dârüttâlîmi'ndeki derslerde okutulmak üzere *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi* adlı bir kitap hazırlamış ve bu kitap 1898 tarihinde ilk baskısını yapmıştır. Ancak bir süre sonra kitabın baskısı kalmayıp aranan bir eser haline gelmesi üzerine, 1910 yılında bilimsel gelişmelere bağlı olarak kitapta bazı değişiklikler yapılarak ve yeni kısımlar oluşturularak ikinci baskısı yapılmıştır²⁶.

1890 yılında Bursa'da ticarete müteallik defterler ve sair evrak tabetmek üzere bir Litografya matbaası açmak isteyen kitapçı Murad Emrî,

²⁵ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960, s. 429-430.

²⁶ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.1.

polis idaresince icra ettirilen tahkikat sonrasında istediği izni alabilmiştir²⁷. Kitapçılık ve matbaacılıkla uğraşan Emrî Efendi, aynı yılın Eylül ayı içerisinde, on beş günde bir defa tab ve neşrolmak üzere fenni bir gazete ile haftada üç defa neşr olunmak üzere “Bursa” namıyla bir de gayri resmî gazete tab olunması iznini istemiştir. Çıkarılmak istenen fenni gazete; Bursa’da sanayi ve ipek dokumacılığının ihya ve terakkisi için fenni makaleler neşretmek maksadıyladır. Bursa adlı diğer gazete ise vilâyetteki olaylardan bahsetmek gayesiyle neşredilmek istenmektedir. Emrî Efendi’nin resmî başvuruları Ekim 1890’da iki gazetenin de resmî kurallar dahilinde hareket etmek şartıyla basılması izninin alınmasıyla sonuçlanmıştır²⁸. Sanayi gazetesi 27 Kasım 1890 tarihinden itibaren yayın hayatına başlamıştır. Ancak gazetenin ilk sayısındaki bir makalede sanayinin gelişmesine engel olarak Adalet Nizamnâmesi gösterildiğinden, savcılık gazete hakkında tahkikat başlatmıştır²⁹.

Gazete gibi özel yayınlar dışında devlet tarafından hazırlanan sâlnâmeler içinde de ipekböceği ve koza yetiştiriciliği hakkında bilgi veren ve tavsiyelerde bulunan yazılar hazırlanmıştır. Hicrî 1297 (1880) yılı sâlnâmesinde “Harîr Kurdu” başlığı altında 15-20 seneden beri görülen ipekböceği hastalığının gözle görülmeyecek toz kadar küçük hayvanların böceklerle musallat olması ve onları zehirlmesi ile ilgili olduğu vurgulanıyordu. Hastalıktan kurtulmak için öncelikle temizliğe çok önem verilmesi gerektiği yapılacak işlerle beraber bu yazıda tanımlanıyordu³⁰.

1878-1879 yıllarını içine alan Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’nde “Harir kurdu ve bahçeler” başlığıyla yer alan bölümde ipekböcekçiliğinin içinde bulunduğu durum şu ifadelerle anlatılmaktadır: “İpekböceğine tesir eden hastalık hakkında birçok çalışma yapılmış, düşünceler ileri sürülmüş, böcek yetiştirenler bu odalara sıcaklığın sabit tutulması için termometreler yerleştirmiş, böceklerde bozulma emaresi görülür görülmez üzerlerine yoğurt ayranı, şeker şerbeti veya arak püskürtülmüş, hatıra ve hayale gelmeyen tedbirler alınmış, hastalığın öldürücü bir rüzgârdan dolayı ortaya çıktığı ve sair iddialar ortaya atılmış ve pek çok kişi bu iş üzerinden şöhret olmak istemiştir”. Bu ifadelerden sonra sâlnâmede hastalığın ortadan kaldırılamadığı ancak böcekçilik muamelatının nasıl yapılması gerektiği detaylıca anlatılmıştır³¹. Bir yıl sonraki sâlnâmede hastalığın sebebi için bir fen heyetinin yaptığı inceleme ile konu hakkındaki gelişmeler “Harir kurdu”

²⁷ BOA., DH.MKT., 25/1699, 24.C.1307.

²⁸ BOA., DH.MKT., 12/1757, 17.M.1308; DH.MKT., 29/1769, 25.S.1308.

²⁹ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa’dan Notlar*, s.137.

³⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def’ a 11, Def’ a 11, Matbaa-i Vilâyet, 1297, s.152-155.

³¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def’ a 3, Matbaa-i Vilâyet, 1296, s.195-201.

başlığı altında anlatılmaktadır. Bu yazıda hastalığa sebep olan mikroplar ufak hayvanat olarak tanımlanarak, ipekböceği hastalığından kurtulmak için neler yapılması gerektiği de şu şekilde anlatılır: “Gayet ufak hayvanatın böcekler arız olmasından dolayı bu hastalık ileri gelmektedir. Çok küçük olan bu zerreler gözle görülememektedir. Şunlara dikkate ederseniz böcekleri bu illetten kurtarabilirsiniz. Öncelikle ilk şey temizliktir. Geçen seneden kalmış çalı ve çırpıları bahçeden, ağaçlardan uzak tutun ve yakın. İkincisi böcek konulacak mahallin temizlenip, süpürülmesi, etraf duvarlarının badanalanması gerek. Üçüncü iş dut yaprakları üzerinde toz, kir, pas görülenlerin böcekler verilmemesi. Dördüncü iş böceklerin bulunduğu mahallin temiz tutulması, gübre ve yaprak kırıntılarında toplanan kötü kokulu şeylerin sık sık temizlenmesi. Beşinci iş künelerin birindeki böceklerde bozukluk emaresi görülmesi durumunda o küneyi üzerindeki böceklerle hanenin dışında ağaçlardan uzak bir yerde yakılması. Altıncı iş böcek tohumu çıkaracak bir adamın kaç dirhemi güzelce idâre edebilecek yani ne kadar böceği temiz ve dikkatli büyütebilecek ise o kadar çıkarması hakkında hayırlı olur”³².

1906 Yılı Bursa Merkez Kazasında Yıllık Husule Getirilen İpekböceği ³³	
Beher kutusu yirmi beşer gram itibarıyla	Kutu adedi
Bandrollü olarak Bursa kazasında sarf olunan	50.000
Zirâin kendi damızlıklarından açtıkları	50.000
Yabancı ülkelere yapılan ihracat	134.500
YEKÜN	234.500

1906 Yılı Bursa Kazası Dahilinde Üretilen Koza Mahsulü ³⁴					
Çeşidi	Kilo	Çeşidi	Kilo	Çeşidi	Kilo
Yaş Koza	1.906.486	Yarı Kuru Koza	99.078	Tam Kuru Koza	51.725

Verilen Ödüller

Osmanlı Devleti sanayinin ve ticaretin geliştirilmesi amacıyla, bu yönde çalışmalarda bulunan birçok şahsa 19. yüzyıldan itibaren çeşitli nişanlar vermiştir. Bursa’da bu tarz şahısların taltif edilmesi talebi, hükümete valilik vasıtasıyla yapılmıştır. Örneğin iyi kalitede koza ve tohum yetiştirmekle memleket servetine hizmet eden Bursalı koza tüccarı Karakin Sürenyan Efendi’nin beşinci rütbeden Mecîdî nişanıyla taltifi, Hudâvendigâr Vilâyetinden gönderilen 15 Eylül 1907 tarihli 327 numaralı tahriratla talep

³² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1297, s.152-155.

³³ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.278.

³⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

edilmiştir³⁵. Bursa dışındaki şehirlerde de benzer durum söz konusudur: Dutluklar yetiştirilmesi ve yerli ipek tohumları husulüyle muhtaçlara para ikrazı ve kozacılık sanatının terakkisinde mesai ve gayretleri görülen Malkaralı Teologos Efendi ile Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden şehâdetnâme ile mezun olan Süryek Hanım'ın sanayi madalyasıyla taltifi talebi Edirne Vilâyetinin 25 Ekim 1907 tarihli tahrirâtı ile yapılmıştır³⁶.

Hastaliksız tohum ihraç eden ve Born şehrindeki sergiye gönderdiği eşyadan dolayı Ticaret Nezâreti vasıtasıyla Fransa Cumhuriyeti'nde dahi diplomaya nail olan tüccar-ı muteberandan Avnik Efendi, Avrupa mamulâtına rekabetle elbiselik kumaşlar üretip ihraç eden ve öteden beri mensûcâtın terakkisine gayret eden tacir Halilfzâde Mehmet Şefik Efendi'nin Ekim 1886 tarihli evrakla taltifleri istenmiştir³⁷.

Yukarıda belirtilen taltif isteklerinden başka en ilginç olanı; Bursa'da Nalbandoğlu mahallesinde oturan Mehmed Tevfik Efendi adlı bir şahsın ipek sarıp bükme ve katlamak için kendi icadı olan bir çeşit makine hususundadır. Mehmed Tevfik Efendi, bu makineyi icadı sebebiyle ödüllendirilmesi hususunda Bursa valiliğine bir arzuhal yazmıştır. Arzuhalde kendisinin hiçbir mektep görmediği halde birçok zaman ve zihin sarf ederek bu makineyi iki-üç sene çalışarak vücuda getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca ipek sarmak, bükme ve katlamak için icat ettiği makinesinin fotoğrafla resmini aldırarak gerekli tespitlerin yapılması konusunda başvuruda bulunmuştur. Ardından bu konu 1893 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti Mektubî Kaleminden çıkan tahrirat ile Ticaret ve Nâfia Nezâretine gönderilmiş ve Mehmed Tevfik Efendi'nin sanayi madalyası ile taltifi istenmiştir. Bu konuda şahsın madalyaya layık olup olmadığı hususu İstanbul Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Başkanlığına aktarılmış, bu kurum da yaptığı inceleme ile şu tespiti yapmıştır: “Bugün Bursa'da 2 kıyye ipeği bir günde sarıp bükme ve katlamak ancak 60 amelenin çalışması ve gayretiyle meydana geldiği halde, adı geçen iş bu makine vasıtasıyla bir amele ve makineye nezâret edecek bir kadın istihdam olunmak şartıyla bir günde görülebilmektedir”³⁸. Bu örnek Bursa sanayi tarihi ve yerli makine üretimi konusundaki Bursalı bir mucidin gayreti açısından fevkaladedir. Sonuç olarak bu makinenin kullanılması ve çoğaltılması emri nezâretçe vilâyete gönderilmiş ve valilik de konuyu Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına aktararak, odanın 24 Mayıs 1894 tarihli toplantısında ele alınmıştır³⁹.

³⁵ BOA., DH.MKT., 13/1203, 23.Ş.1325.

³⁶ BOA., DH.MKT., 23/1211, 11.L.1325.

³⁷ BOA., İ.DH., 79324/1004, 7.M.1304.

³⁸ BOA., İ.TAL., 1311/M-123/27, 19.M.1311.

³⁹ Raif Kaplanoğlu, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, s.64.

Bursa'da Ticaret Odası 1889 yılında kurulmuştur. Odanın ilk toplantısı 6 Haziran 1305 (18 Haziran 1889) tarihinde yapılmıştır⁴⁰. İlk yönetim kurulu başkanlığını Osman Fevzi Efendi yapmış olup, ikinci başkan olarak Kâmil Bey bulunmaktadır⁴¹. Odaya kuruluş yılında 70 üye kayıtlıdır. Odaya kayıtlı 54 ipek fabrikası ve çok sayıda değişik iş kolları bulunmaktadır⁴².

Sergi Faaliyetleri

19 Ağustos 1322 (31 Ağustos 1906) tarihinde II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 30. yıldönümünü anmak amacıyla, Bursa'da mamulât ve mahsûlât sergisi düzenlenmiştir. Bu sergi için Mart ayı başlarından itibaren tertibata başlanmıştır. Serginin tertip ve idare edilmesi için bir komisyon oluşturulmuş ve komisyona Vali Tevfik Bey başkanlık etmiştir. İktisadi ilimlere ve toplumsal meselelere haiz olan Vali Tevfik Bey, aldığı tedbirlerle dört beş ay içerisinde sergiyi vücuda getirmiş ve bu konu havadis evraklarının sütunlarını tezyin eden makalelerle okuyanlara aktarılmıştır.

Serginin açılışı sırasında da belirtildiği üzere Bursa sergisinin oluşturulma hedefi, mamûlât ve mahsûlâtça vilâyetin halen gelişmekte olan derecesini göz önüne çıkarmakla beraber, çiftçilere iyi cins tohumları göstermek ve yeni zirai aletleri kullanmaya teşvik etmektir. Ayrıca Hudâvendigâr Vilâyetinin bazı beldelerinde pek ziyade terakki etmiş olan halıcılık, ipekli kumaşçılık ve havluculuk türü sanatlardaki incelikleri, bunlarla meşgul olan diğer mahallere öğretmek de serginin en önemli hedeflerindedir. Bu hedeflere ulaşmak için sair vilâyetlerin de sergiye iştiraki istenmiş, İstanbul, Aydın, Edirne, Konya ve Ankara vilâyetleri yapılan davete icabet ederek bir hayli nefis eşyalarla sergiyi tezyin etmişlerdir. Serginin yapıldığı Mektebi İdadi-i Mülki binasının içine aldığı odalarda çeşitli sektörlerin dışında ipekçilikle ilgili doğrudan veya dolaylı olarak halıcılık, mensûcât-ı harîriyye, havluculuk, ipekçilik, Singer dikiş makinesi mamulâtı ve mensûcât destgâhları şubeleri oluşturulmuştur. Talimata uygun olduğu cihetle adı geçen şubelerden İpekçilik Şubesi Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti tarafından, Havluculuk ile Havlu Destgâhları Şubeleri tüccar-ı muteberden Hakkı Efendi tarafından açılmıştır.

Sektörün Ulaşım ve Demiryolu Ağına Etkisi

19. yüzyılın ortalarında Bursa'da ipek ticaretinin ilerletilmesi hususunda İstanbul'dan Gemlik ve münasip olan sair iskelelere işletilmek ve

⁴⁰ Faruk Üsküdarî, *Eski Bursa'dan Notlar*, s.7.

⁴¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1307, s.60.

⁴² Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2006, s.103.

hissedarları Bursa'nın Müslim ve gayrimüslim ahalisinden olmak üzere padişah iradesiyle bir vapur kumpanyası teşkil edilmek istenmiştir. Bu iş için gerekli olan şartlara dair iktiza eden layiha tanzim edilerek hükümete takdim kılınmıştır. 24 maddeden oluşan 22 Mart 1281 (3 Nisan 1865) tarihli nizamnamenin adı; “Gemlik Körfezi ve Bursa Vapurları Şirketi Nizamnâmesi”dir.

Görsel: Gemlik Körfezi Vapur Şirketi'nin hisse senedi. Belgenin sağ çerçeve orta kısmında “hamiline ait hisse senedi”, sol çerçeve orta kısmında ise “beher hissesi otuz üç Mecidî altınınadır” yazılıdır. Ayrıca evrakın üstünde “Bursa’ya kadar araba hattı tertipli”, ifadesi yer almaktadır. (BOA., İ.MVL., 00531)

Bu süreçte koza ihracatının artmasına katkı sağlayacak bir başka gelişme, Mudanya-Bursa arasında bir demiryolu ağının oluşturulmasıdır. 1873-1874 yıllarında hükümet tarafından inşa edilen ancak o zamanki mali sıkıntılardan dolayı işletilmeyerek uzun yıllar terk edilen Mudanya-Bursa Demiryolu'nun, 18 Haziran 1892 tarihinde bir törenle tekrar açılması, bu demiryolu için oluşturulmuş yeni bir iskelenin de Mudanya’da kullanılmaya başlanmasını sağlamıştır. Mudanya demiryolu Bursa-Lyon arasında gerçekleşen ipek ipliği ticareti açısından oldukça önem taşımakta idi. Zira her iki şehirde bu ticaret için yakınındaki limanlarını yani Mudanya ve Marsilya limanlarını kullanmakta idi. 19. yüzyılın sonlarında bu sayede Mudanya Marsilya arasında tarifeli vapur seferleri başlamıştı⁴³. 19. yüzyıl sonlarında Bursa demiryolu ile denize bağlı bulunmasına, ipek dokuma

⁴³ Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, s.81.

müesseselerinin varlığına ve tütün mahsulatının fevkalade bol olmasına karşın büyük bir ticaret şehri değildir. Bursa civarındaki merkezlerin doğrudan doğruya İstanbul ile ilişkide bulunabilmesi ve Anadolu demiryollarının Bursa'ya uğramadan geçmesi gibi etkenler Bursa pazarını zedelemiş ve ticaretin gelişmesini engellemiştir⁴⁴.

1906 Yılı Mevadd-ı Haririyyenin Avrupa'ya Yıllık Olan İhracatı ⁴⁵			
Cins-i Emtia	Balya	Beher Balyanın Kilosu	Kilo Yekûnu
Flatür hariri	3600	100	360.000
Çifte ve sîdâk hariri	435	100	43.500
Kamçıbaşı	710	200	143.000
Tavadibi, talaş ve topak	1670	150	250.500
Harir kırığı	10	100	1000
Kuru Bağdat kozası	310	50	15.500
Çifte delik ve güve kozası	815	100	81.500

1871-1872 Yılında Bursa Sancağında Dokunan Kumaşlar

Bursa'da hasıl olan böcek kozasından, fabrikalar marifetiyle ipek imal olunup Avrupa ve sair mahallere satılırdı. Bu ipekten ibrişim dahi imal kılınırdı. Bursa'da ipekten kutnî, şeştârî ve hakir çekme tabir olunur kumaş ile kılaptanlı kumaş, canfes kumaş, işlemeli kumaş, ağbanî kumaş dokunur ve imal olunurdu. Ayrıca ipekten elvan ve adî ve sırmalı futa ile yatak bağı ve Hicazkârî kefiye ve kadınlara mahsus iyi cins câr (elbisenin üstüne örtülen çarşaf) ve mendil dokunur ve imal kılınırdı. Ve yine Bursa'da iplikten mamul ve beledi tabir olunur bir nevi dokuma çıkar, oda döşemesi, yastık ve minder yapılırdı. İpekten kaytan, dökme, saçak ve şerit imal olunup Bursa'da alınıp satıldığı gibi civar mahallere dahi nakledilir ve satılırdı. Bursa'da başları kılaptan ve yün işlemeli ve ikiyüzlü havlu iki yüzü adi ve bir yüzü büyük küçük havlular ve hamam gömlekleri imal olunur ve her tarafa götürülüp satılırdı. Gemlik kasabasında o bölgenin kadın taifesi ipekten pek nefis oda döşemesi imal ederler, bu ürünler kaza içinde satıldığı gibi sair mahallere dahi nakledilir ve satılırdı⁴⁶.

⁴⁴ Osman Şevki Uludağ, *Bursa ve Uludağ*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, C. Ağra, İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007, s.105.

⁴⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

⁴⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1288, s.121-122.

1906 Yılı Bursa Şehir Merkezinde İmal Olunan Havlu, Kumaş ve Emsali Mensûcât Tezgâhları ⁴⁷	
Nevî	Adet
Havlu tezgâhı	600
Kumaş ve krep tezgâhı	700
Kanunlu bez ve bürümcek ve gömleklik hilalî bez tezgâhı	200
Futa ve kefiye	60

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ham ipek üretiminden sonra, Bursa'da ipekli dokuma sektörü de fabrikalaşma sürecine girmiştir. 1908-1913 yıllarında Bursa'da beş ipekli dokuma fabrikası açılmıştır. Ancak Balkan Harpleri ve I. Dünya Savaşı sebebiyle Bursa'da ipekçilik sektörü yeni bir durma süreci yaşamıştır. 1923 yılından itibaren sektör yeniden canlandırılmış ve ipek ihraç edilmeye başlanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, İstanbul.

a. *Cevdet Tasnifi (C.)*:

Maliye (ML.): nr. 27108/663.

b. *Dahiliye (DH.)*:

Mektubi Kalemi (MKT.): 12/1757, 13/1203, 23/1211, 25/1699, 29/1769.

c. *Hazine-i Hassa defterleri (HH.d.)*: 13553.

d. *İradeler (İ.)*:

Dahiliye (DH.): 16755/268, 79324/1004.

Meclis-i Vala (MVL.): 23811/531.

Taltifat (TAL.): 1311/M-123/27.

e. *Sadaret Mektubî Kalemi (A.)MKT.)*:

Nezaret ve Devâir (NZD.): 58/101.

Sâlnâmeler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1287.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 2, Matbaa-i Vilâyet, 1288.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 10, Matbaa-i Vilâyet, 1296.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 11, Matbaa-i Vilâyet, 1297.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1307.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325.

⁴⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

Tetkik Eserler

- Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Haz: M. F. Birgül-L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1960.
- Delbeuf, Régis, *Une excursion à Brousse et à Nicée*, İstanbul, 1906.
- Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti Coğrafya Encümeni, *Bursa Coğrafyası*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Huxley, Thomas H., *Discourses Biological and Geological Essays*, New York: D. Appleton And Company, 1897.
- Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2006.
- Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri, 1889-1904*, Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009.
- Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, Haz: M. F. Birgül-L. A. Çanaklı, Ankara: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2008.
- Quataert, Donald, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, ss.284-299.
- Quataert, Donald, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", *The Modern Middle East*, Edited by Albert Hourani, Philip S. Khoury & Mary C. Wilson, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993, ss.255-269.
- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Torkomyan, Kevork, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Dersaadet (İstanbul): Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhasasa İdâresi Matbaası, 1326.
- Uludağ, Osman Şevki, *Bursa ve Uludağ*, Haz: M. F. Birgül, L. A. Çanaklı, C. Ağra, İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, 2007.
- Üsküdarî, Faruk, *Eski Bursa'dan Notlar*, Ankara: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1972.
- Yetmen, Tahir Ertuğrul, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948, ss.63-66.